

Anna Agnes Witsen, geportretteerd op ± 26-jarige leeftijd.

Bij de dood van Anna Agnes Witsen in 1889

"... ik kan niet zingen als ik niet vrolijk ben, dat is heel anders dan niet schilderen of misschien wel precies hetzelfde ..." (1)

I

In maart van dit jaar is het negentig jaar geleden dat Anna Agnes Witsen zelfmoord pleegde. Anna, zuster van de in de kring der tachtigers verkerende schilder Willem Witsen, woonde samen met haar vader op een buiten bij Zeist. De *Weekbode voor Zeist* meldde op 9 maart 1889:

- In de loop der middag van den 5den maart heeft zich in de gemeente een treurig ongeval voorgedaan.

De dochter van den heer J.J.W. thans te Amsterdam, zomers alhier op de buitenplaats Ewijkshoeve, heeft zich, daar zij leidende was aan zwaarmoedigheid door verdrinken in een bijt van het leven be-roofd, de ongelukkige telde 34 jaren. (2)

Anna Witsen was, mirabile dictu, verrassend actueel met haar daad. Immers, 1889 is het jaar waarin Van Groeningens *Martha de Bruin* verscheen, Van Deyssels *Een liefde* de gemoederen verhitte en *Eline Vere* als roman op de markt werd gebracht. Ton Anbeek (3) noemt deze drie werken 'Literatuur van en over zenuwlijders', waarmee hij recht doet aan de filosofische achtergrond, het naturalisme - zoals dat zijn fundering vindt in het positivisme -, maar niet serieus ingaat op de psychologische realiteit van een gespannen tijd. Het 'nerveuze' type had - en niet alleen in Van Groeningen; Kloos zelf zat enige tijd in Jelgersma's kliniek in Arnhem - zijn voorbeelden in de niet-fiktieve wereld te over.

De industriële revolutie en de sociale beweging drukken een ieder met de neus op de naast elkaar voorkomende uitersten in leefmogelijkheden. De burgerlijke cultuur voelt de dreiging die het naturalisme voor haar inhoudt: de vervanging van de christelijke voorbestemming door Taines ras, milieu en moment. Het geloof heeft zijn langste tijd als vrijplaats voor de burgerlijke elite gehad, de onzekerheden stapelen zich op en de angst kan niets anders opleveren dan een nerveuze mens.

De beweging van '80 - een term waarmee de schrijvers en schilders rond *De Nieuwe Gids* worden aangeduid - gaat door voor anti-burgerlijk, revolutionair en gepassioneerd. Zij wordt wel 'de bohème van '80' genoemd, die hevig in conflict was met de vigerende burgerlijke normen. Maar vocht '80 zich vrij? Maakte men zich los van de door hen verfoeide waarden en conventies, of was de band met het eigen - burgerlijk - milieu te sterk om echt 'vrij' te zijn of te worden?

Deze vragen zal ik, aan de hand van een schets van het leven van Anna Witsen, pogen te beantwoorden.

II

Herman Gorter schreef in maart 1889, vlak na de voltooiing van *Mei* en even voordat zijn (eerste) proefschrift werd afgekeurd, het vers waardoor Anna's naam bekend is gebleven: 'In de zwarte nacht is een mensch aangetreden.' (4) Enno Endt stelde in zijn 'Van droom naar werkelijkheid. Een passage' vragen naar haar persoon en haar relatie met Gorter. De enige hierin opgenomen gegevens kwamen uit de door Jenne Clinge Doorenbos opgeschreven jeugdherinneringen van de blind geworden zangeres To Loman (1866-1951). Anna was ook zangeres en To vertelde "van de avonden in het Lomanhuis, waar Verhulst en Diepenbroek kwamen. Anna Witsen zong daar, begeleid door de componist, liederen van Verhulst. Zij had een aangrijpende, diep stralende, melancholieke stem. Het Lomanhuis was aan de gracht, en de musicus op wie zij verliefd was, woonde aan de overkant. Alleen met open ramen wilde zij zingen, hoopte hem door haar zingen te bereiken." (5)

Nu woonde de theoloog prof. Loman - die vooral zijn sporen in de muziek verdiende: hij zat in het bestuur van Toonkunst - niet 'op de gracht' maar in de Van Baerlestraat, op no. 12. Daar recht tegenover woonde vanaf 1882 Julius Röntgen, de man die pianopedagoog en dirigent bij Toonkunsts muziekschool was - en door Loman naar Nederland gehaald vanuit Duitsland. Röntgen was, evenals Anna, geboren in 1855 en trouwde vlak voor zijn komst naar Nederland Amanda Maier. Prof. Loman en J.J. Witsen kenden elkaar via de muziek; Anna's vader, koopman en aristocraat, was in 1868 lid geworden van het bestuur van de Maatschappij tot bevordering van Toonkunst, afdeling Amsterdam.

Het was waarschijnlijk een vanzelfsprekende zaak dat Anna de muziekschool van Toonkunst bezocht, daar naast talenkennis en naaivaardigheid, muziek maken tot het verplichte repertoire van een goed burgermeisje behoorde. Anna's moeder overleed in 1873 toen Anna 18, haar zusje Cobi 22 en de broers Johan, Karel, Hendrik en Willem resp. 24, 17, 16, en 13 waren. Karel stierf op 23-jarige leeftijd aan tuberculose. Deze Karel was de hartstochtelijkste van de jongens, die "allen wild en hartstochtelijk waren". (6)

In het jaar van Karels dood kreeg Anna zangles op de muziekschool en haar leraren waren de destijds befaamde Anna Collin-Tobisch en de minstens even bekende Joh. Messchaert. Een van de doelen van de Maatschappij was het opleiden van veelbelovenden, een andere het organiseren van leerlingenavonden, waarop deze jongelieden hun vor-

deringen voor een klein publiek konden tonen. Op zulke avonden werd gedeclameerd (bijv. verzen van Marie Boddaert (7), ingestudeerd door mevrouw Kleine-Gartman), gemusiceerd en gezongen.

Op 23 januari 1883 zong de 28-jarige Anna op zo'n 'Huishoudelijke uitvoering' onder directie van J.J. Verhulst in het Odéon liederen van Brahms, Saint-Saëns, Schumann en Verhulst. (8)

Anna zal Röntgen ongetwijfeld allereerst via Toonkunst hebben ontmoet. Hij organiseerde in het begin van de jaren '80 muzikale soirées in Odéon waar hij en zijn vrouw met assistentie van "eenige onzer beste kunstenaars en onzer verdienstelijkste dilettanten fraaie programma's ten gehore brachtten". (9) Uit andere bronnen wordt duidelijk dat de hooggeplaatsten uit de Amsterdamse muziekwereld ook privé met elkaar omgingen. (10) Loman schrijft Verhulst bijv. n.a.v. de inwijding van zijn nieuwe muziekkamer waar Verhulsts aanwezigheid noodzakelijk blijkt. (11) Ook de Witsens kwamen bij Loman thuis. Hier leerde Anna de gezusters Loman kennen, die bevriend waren met Lucas van Regteren Altena. Deze Lucas (die later met Charlotte Loman huwde) zat met Gorter en Diepenbrock samen in het dispuut Unica van het Amsterdams Studentencorps, en zo zal de lijn van Gorter naar Anna via huize Loman lopen. (12)

Anna woonde met haar familie op het Westeinde, no. 28. Ook Diepenbrock woonde daar een tijd, op no. 24. Hij noemt de buurt er een met vele ongemakken: "De nabijheid van deze (Heineken) bierbrouwerij was voor de bewoners van het Westeinde een gedurige steen des aanstoots van wege de akelige dampen die vandaar naar het Westeinde overwaaiden, waarbij de gasfabriek het noodige toevoegde". (13) Het Westeinde was toen, 1873 - Diepenbrock verhuisde in dat jaar van het Westeinde naar de Heerengracht - het laatste stukje bebouwde grond van Amsterdam aan de oostkant; met de aanleg van het Paleis van Volksvlijt en het in zijn tuinen afgestoken vuurwerk waar de wind vrij spel mee had, werd het er niet beter op. (13) Misschien was het mede hierom dat vader Witsen besloot buiten te gaan wonen. Op 2 juli 1883 blijkt 'De Heerenhuyzinge Ewijckshoeve met verdere opstallen en gronden en vijver onder Zeist' zijn eigendom (14), nadat de familie - bestaande uit vader, Cobi en Anna (de anderen zijn getrouwd of op kamers) - al op 15 mei 1882 naar Zeist is uitgeschreven. (15)

Juist in het jaar waarin Anna eindexamen van de muziekschool doet, wordt in Amsterdam als onderdeel van de Maatschappij tot bevordering van Toonkunst het *Conservatorium* opgericht o.l.v. Frans Coenen, nl. in 1884. In de jaarverslagen wordt het verschil tussen muziekschool en conservatorium gekarakteriseerd als dat tussen 'dilettantisme en professie, bijzaak en hoofdzaak'. Aaltje Reddingius, van wie verteld wordt dat, wanneer zij zong in het Lomanhuis, de bestuurder van de paardentram die door de PC reed extra lang stilstond bij de halte van de Van Baerlestraat om naar haar te luisteren, was wel leerlinge van het conservatorium. (16) Het zal vermoedelijk voor Anna moeilijk te verwerken zijn geweest dat zij geen professionele opleiding genoten had: het conservatorium maakte van Aaltje een nachtegaal, en van haar een dilettante. Zij woonde waarschijnlijk inmiddels te ver weg om alsnog die opleiding te volgen,

waarbij kwam dat vader Witsen - volgens tante Cobi aan Erik Witsen (17) - niet wilde dat Anna het zingen professioneel zou beoefenen.

Het sterke standsbewustzijn in de vorige eeuw bracht diverse normen met zich mee; voor de Witsens betekende het dat een vrouw geen beroep uitoefent, maar zich voorbereidt op het huwelijk. Marie Boddaert omschrijft deze sfeer als volgt: "Ik was opgegroeid door alle bewerkingen van mijn jeugd tamelijk wel tot een tam, fatsoenlijk meisje. Vrouwen mochten niet schrijven, niet denken aan zaken die niet tot de provisiekamer, keuken of linnekast behoorden. Ik had mij het koken en braden eigen gemaakt, hield er een kookboek op na, wist vruchten te confijten, kende handwerken van allerlei aard en speelde Beethoven en Schumann. Vader zei, toen ik er blijk van gaf ook lezen en schrijven prettig te vinden: "Kind, als je trouwt, zul je je man perkamenten met ravigotten saus voorzetten!" (18) Op hetzelfde wijst het verhaal dat prof. J.Q. van Regteren Altena mij over zijn moeder vertelde: "Zij had een prachtige stem (ze was de zuster van de vroeg blind geworden zangeres To Loman wier carrière door haar vader sterk werd aangemoedigd), maar zij hield onmiddellijk met zanglessen op toen zij zich met haar latere man engageerde." Ook Cornelia Huygens geeft in haar roman *Barthold Meryan* (19) de accenten aan die een opvoeder van de burgerlijke elite rond 1880 legde: een jongen kreeg vanzelfsprekend een opleiding; het meisje is altijd vaders lieveling en haar wil hij zo lang mogelijk thuis houden - tot haar geplande huwelijk. Huiselijkheid en gezin staan bovenaan ieders lijstje. De emancipatieroman - een eind 19e eeuw opkomend genre, waarin vnl. dames zich afzetten tegen het sterk door mannelijke normen beknotte leven van de vrouw - pleit over het algemeen voor niets anders, mits het huwelijk 'maar uit liefde gesloten' is.

Anna Agnes zit met haar evenmin getrouwde zuster Cobi en haar vader op Ewijckshoeve. Zij nodigen veel Amsterdamse en Utrechtse musici uit om op het buiten te komen spelen, waaronder Frans Coenen (20), Joseph Cramer, prof. Ovink, Verhulst en Catharina van Rennes. Ook broer Willem is veel buiten om alleen of met vrienden van de academie te schilderen. Uit brieven blijkt bijv. dat Jan Veth Ewijckshoeve voor het eerst op kerstmis 1883 bezocht; bij deze gelegenheid ontmoette hij ook Anna, aan wie hij in later brieven vaak de groeten doet. (21)

Zo ontmoeten twee kunsten elkaar; in Amsterdam hadden zij duidelijke territoria: de schilders en schrijvers kwamen bij *Fricke's Bodega* en bij *Willemsen* (22), terwijl de musici alleen bij *Bavaria* in de Kalverstraat zaten. (23) Willem schrijft Veth: "Verhulst is tegenwoordig hier. 'k Wou dat je dien eens zag en sprak. Hij is zo origineel en amusant, door en door kunstenaar; hij kan zo goed overweg met Mauve. [Wat overigens niet zo verwonderlijk is: beiden waren zeer 'conserverende' kunstenaars - RvdW] (...) Kom es - Verwey's Lilith vond ik erg mooi; maar hij las het zelf voor en dat schijnt erg gevaarlijk." (24) Andere schildersvrienden die Ewijckshoeve bezochten zijn Tholen, Meiners, Karsen, Van Looy, Breitner, Haverman, Derkinderen en Toorop.

In 1885 trouwt Cobi met de weduwnaar Bram Arntzenius en gaat in Den Haag wonen. Nu woont Anna samen met haar vader, het personeel en soms met Willem op het grote buiten. De eenzaamheid slaat vooral in herfst en winter toe. Willem schrijft aan Verwey in 1887: "(..) nu ja, Albert, dat interesseert je allemaal niets, dat geloof ik, maar verbeeld je 's hoe ik hier zit, na dat gezellige woelige leven in Amsterdam: ik mis jullie heel erg natuurlijk, en nu zit ik weer in de provincie, zo stil, zo stil; ik werk den helen dag, dat wil zeggen ik ga naar mijn atelier en teken en ets daar wat en ga wat lezen en 'smiddags een uur of anderhalf paard rijden en dan eten en dan roken en soezen en weer lezen en dan slapen." (25) En: "En vooral hier waar ik met niemand spreek dan een paar noodige woorden met m'n zuster of m'n vader. (..) 'k Zal me zeer gevleid voelen als je me het genoegen wilt doen om hier te koomen, maar, Albert, wacht dan nog een beetje dan is m'n schilderij misschien klaar en dat is prettiger. Maar 'k had het je zelf niet gevraagd omdat m'n omgeving niet de prettigste is. - Of zie je daar niet tegenop? Je kunt over niets praten zonder al dadelijk te stuiten op 'n allergewoonst burgermansbegrip." (26) Uit deze brieven blijkt hoe Willem zich afzet tegen de burgerlijkheid van zijn milieu dat de sporen van angst voor het nieuwe volop draagt, maar hij breekt niet! Ook hierin is de wezenlijke ambivalentie van '80 voelbaar. De tegenstelling tussen schilders en musici is er niet alleen een als die tussen bohème en bourgeoisie; het lijkt meer op die tussen zoon en vader: het generatieconflict ten voeten uit.

In de zomers komen Cobi en Bram met zijn kinderen naar Zeist, samen met hun vriendin Coba Muller, die op Ewijkshoeve haar latere man, de schilder Tholen leert kennen. Bram vermeldt in september 1886 dat "Anna erg lastig is en het de juffrouw lastig maakt." (27) Coba schrijft Willem (28) om te vragen of hij op Ewijkshoeve wil blijven tot Cobi c.s. komen en "als Anna dan niet goed is gaat ze weg. Bram overlegde met Cobi en raadde dat toen je vader aan en dat is dunkt me het beste, want als je pa maar een beetje flink met haar is zal ze misschien weer goed zijn; toen we met z'n drieën thuis waren ging het zo heel goed met haar, weet je nog?" In oktober maakt Bram zich zorgen om Anna: "Willem, je schreef verleden dat ze soms zo moeilijk zit te denken en het schijnt dat ze tegen de meiden zich niet opgewassen voelt. Ik vrees dat het zo op den duur weer mis zal gaan. Cobi schrijft haar morgen of ze eenige dagen hier komt om eens te zien hoe ze is en ze wat afleiding te bezorgen. Als je kunt, maak dan dat ze het doet." (29) Later heeft Bram met vader Witsen gesproken: "en het gesprek verliep over de vraag hoe Anna behandeld moest worden. Wij (Bram en Cobi - RvdW) zeiden: als een kind en onder de juffrouw; hij, eerst, als een mensch en boven haar Weledelgeboren. Hij zal nu gevoelen, dat de vrede in zijn huis alleen dan mogelijk is, indien hij iedereen vriendelijk behandelt, Anna kort houdt en de juffrouw steunt." (30)

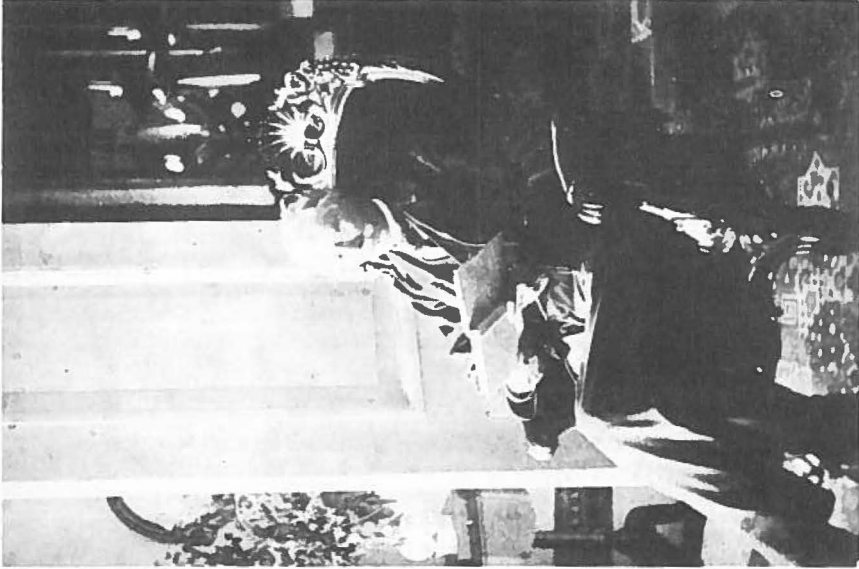
Alle brieven zeggen hetzelfde: Anna is ziek en moet als een kind behandeld worden. Ze is dan 31 jaar. Blijkbaar bepaalt ze de stemming dusdanig dat Willem niet meer op Ewijkshoeve wil zijn. Ze is

76 C 51
16th. c. 100
PARIS, 36, RUE WASHINGTON
12 Oct. 88

Paarje.

Ik vond u even den brief
dien ik Mrs. Buckley's
schreef had, maar het was
dat ik niet dacht te zien,
wieken mij heen te gaan
als by wat gnet. Het
is alle brief ook niet
te hebben. Het adres te
handen, was: Mrs. Anne
vanden Allen hooft
is 56, Torington Square,
en pension by Mrs.
Dance and Mrs. Mac Kay
(haar zuster) was niet te
weett. en te weten
of by deucht is. Ik
de meene was te men
wieken zelf is Mrs. Leonard,

Brief van Anna uit Parijs, 12 oct. 1888

Vader Witsen

melancholiek en zeer wisselend in haar stemmingen; het ene moment is ze boos en on aardig, het volgende heeft ze spijt en gedraagt zich schuld bewust. 's Morgens slaapt ze erg lang; tegen de middag staat ze pas op. Vader Witsen neemt een ambivalente houding aan: enerzijds dwarsboomde hij haar zangplannen, anderzijds steunt hij haar zoveel mogelijk door haar serieuze te nemen.

Ik vermoed dat Anna tussen januari en september 1888 in een psychiatrische inrichting opgenomen is geweest; het "anders moet ze weg" doet aan die mogelijkheid denken, omdat er in die periode met geen woord over haar gerept wordt in brieven en er geen enkele maal de groeten aan haar worden overgebracht. Een andere indicatie vind ik in een brief van augustus 1888 wanneer Bram aan Willem schrijft: "We gaan morgen Arnoldson (Sigrid Arnoldson was een toen wereldberoemde sopraan) in de Mignon horen"; hij voegt daar aan toe dat het zo jammer is dat Anna het niet kan horen, "al was het misschien toch niet goed voor haar geweest." (31)

Eind 1888 ontplooit Anna echter diverse activiteiten blijkens twee brieven. Ze maakt een reis naar Parijs, waar ze hard studeert en geniet van de muziek van Gounod. Hem ziet ze een keer en ze bericht daar enthousiast over. (32) Ze komt in die brieven over als chaotisch. Aan Willem schrijft ze: "L.W. Ik kan onmogelijk zingen als jij mij niet schrijft dat je op Ewijckshoeve terugkomt. Ik heb het allang gevoeld dat er iets niet goed was en zodoende zou ik dan de oorzaak zijn, dat jij niet met plezier kunt werken en dat Pa vreeselijk vervelend vindt dat je in Engeland [Willem was in oktober 1888 naar Engeland gegaan, waar Kloos zich na zijn ruzie met Verwey bij hem voegde - RvdW] blijft. Ik kan evengoed van Ewijckshoeve uit zingen en ik neem dat concert dus niet aan vóór je me even een kaart stuurt of twee woorden telegrafeert, dat je komt. Want ik kan niet zingen als ik niet vrolijk ben, dat is heel anders dan niet schilderen of misschien wel precies hetzelfde. Ik laat mijn japon dus nog niet maken en als je niet komt in het geheel niet. Ik zou misschien met Cramer en Röntgen in een paar plaatsen in Holland zingen en dan konden we weer op Ewijckshoeve wonen en vandaar uit verder gaan. Het zou je *op den duur* toch niet bevallen in Engeland. tout à toi Anna." (33)

Willem kwam niet en Anna zong wel, zowel in Amsterdam als in Leiden. Maandag 26 november 1888 om 8 uur zingt Anna liederen van Schumann en Brahms in het Odéon te Amsterdam, begeleid door de man van wie zij in stilte houdt. De recensie in het Handelsblad luidde: "(..) Mej. Anna Witsen is minder bekend. Wel liet zij zich voor enige jaren hier ter stede horen doch in betrekkelijk beperkte kring. [23 januari 1883 - RvdW] Zij heeft eene goede school doorloopen, hetgeen de voordracht van een drietal liederen van Schumann (..) en twee liederen van Brahms (..) bewees, doch is nog niet gewoon in het openbaar op te treden. Het kwam ons althans voor dat zij zich niet geheel vrij voelde en doordoor niet ten volle over haar stemmiddelen beschikte. Wanneer zij hare vrees overwon, klonk de stem helder, doch dikwijls had deze iets gedekts, vooral in het mierra voce. Het meest voldeed zij in Liebestreu en Widmung." (34)

De volgende dag zong Anna in Leiden waar Tholen getuige van was:

"Anna heeft in Leiden prachtig gezongen!" (35) Cobi schrijft aan Willem: "Ik heb je heel wat te vertellen over je Pa en Anna. Maandag zong zij in Amsterdam en gingen wij erheen stil! Anders zou het onze schuld zijn als 't niet goed ging. 't Ging erg goed, een beetje angstig, en toen spraken we haar even bij het weggaan. Ze zou de volgende dag in Leiden zingen en we gingen daar toen ook; zij lag tot 3 uur in bed en eet bijna niets, maar is heel wel. Nu is je Papa bij het uitstappen in Leiden van de trein gevallen en zijn been erg bezeerd. Hij kwam toch nog op het concert dat 't zelfde was en waar zij prachtig gezongen heeft; 't was bijzonder mooi dat P aldoor huilde; hij was zoo zenuwachtig dat 't me bijna ongerust maakte, maar zijn been is het ergste. Anna is heel goed en flink en vol zorg! 't Is alsof 't haar goed doet, dat zingen. (..)" (36)

Deze laatste zin laat zien hoe weinig de gezinsleden van elkaar begrepen, hoe weinig ze zich in elkaar verdiept hadden. Anna komt uit dit alles naar voren als erg kinderlijk: de concerten beschouwt ze zelf als het begin van alles, zoals de brief aan Willem laat zien; daarnaast wil ze het gezin in tact houden: "en van daaruit verder gaan". Ze is erg onzeker en achterdochtig, maar de mensen om haar heen vinden haar beter dan ooit!

De maand maart van 1889 is erg somber. (37) Het is in die maand dat Anna Agnes Witsen zich in de vijver achter het huis verdrinkt.

III

Het is opvallend dat in geen enkele correspondentie over deze zelfmoord gerept wordt. Noch musici, noch schilders of schrijvers stellen elkaar vragen over Anna's dood. Uit het krantebericht lezen we hoe dubbelzinnig men tegenover een gekozen dood stond: de naam wordt niet genoemd (al zal het ieder duidelijk geweest zijn wie het was), maar wel de aard en de oorzaak van de dood.

De zelfmoord was, zeker binnen de burgerlijke beschaving van de aristocratie, een onbespreekbaar onderwerp. Een van de oorzaken daarvan was de vrij algemene veronderstelling dat het een onvermijdelijk gevolg van een ziekte van de hersenen was en men ging zelfs zover het als een erfelijk overgedragen afwijking te beschouwen. Families spraken derhalve niet over zelfmoorden in hun kring: naast de schande die het bracht, verminderde het de kansen van nog ongehuwden in die familie om ooit te huwen tot bijna nul.

Reacties in brieven zijn er niet. Wél is er een reactie in versvorm. Herman Gorter schreef vlak na Anna's dood het vers 'In de zwarte nacht is een mensch aangetreden', dat pas veel later als ondertitel bleek mee te dragen: 'Bij den dood van Anna Witsen in 1889' (38). Desondanks wisten de tijdgenoten, blijkens de woorden van Van Eeden in een briefje aan Kloos d.d. 5 mei 1889: "Het vers op den zelfmoord van A.W. heeft mij geducht aangegrepen. Ken je dat?" (39), wat de aanleiding was.

Een andere, tot nog toe niet met Anna in verband gebrachte passage, vond ik in het dagboek van Van Eeden. Op 6 april 1889 schrijft hij: "Weer veel droefheid in me. Maar nu is het heel anders.(..) Veel denk ik om die arme, ongelukkige vrouw. Veel ongelukkigen help ik. Zó gaat dat meestal: Ik laat hen spreken, zonder nog in het

ODÉON.

Maandag 26 November 1888
(8 uur)

CONCERT,

TE GEVEN DOOR

JOSEPH HOLLMAN,

Solo-Violoncellist van Z. M. den Koning

MET MEDEWERKING VAN

ANNA WITSEN, (sopraan.)

JULIUS RÖNTGEN, (piano.)

JOSEPH CRAMER, (viool.)

Entrée.

Benedenzaal gld. 1.99. Balcon gld. 1.—.

Entréebiljetten zijn dagelijks verkrijgbaar bij
DE ALGEMEENE MUZIEKHANDL. Spui 2,
en op den Concertavond aan de zaal.

Concertannonce

Odéon.

CONCERT VAN JOSEPH HOLLMAN.

En vieraal Nederlandsche kunstenaars mej. Anna Witsen (sang) en de heeren Joseph Hollman (violoncel) Julius Röntgen (piano) en Joseph Cramer (viool), gaf Maandag jl. een concert in Odéon, dat blijkens het talrijk bezoek de belangstelling had opgewekt. Trouwens de namen van Hollman, Röntgen en Cramer hebben in de muzikale wereld sulc een goeden klank, dat het tegenovergestelde ons verwonderd zou hebben. Mej. Anna Witsen is minder bekend. Wel liet ze zich voor eenige jaren hier ter stede hooren, doch in betrekkelijk beperkten kring. Zij heeft eene goede school doorloopen, hetgeen de voordracht van een drietal liederen van Schumann: *der Nussbaum*, *Ihre Stimme* en *Widmung*, en twee liederen van Brahms: *Wie bist du, meine Königin* en *Liebestreu* bewees, doch is nog niet gewoon in het openbaar op te treden. Het kwam ons althans voor, dat zij zich niet geheel vrij gevoelde en daardoor niet ten volle over hare stemmiddelen beschikte. Wanneer zij hare vrees overwon, klonk de stem helder, doch dikwijls had deze iets gedekts, vooral in het *mierra voce*. Het meest voldeed zij in *Liebestreu* en *Widmung*.

Joseph Hollman is ontegensggelijk een violoncellist van den eersten rang. Weinig kunstenaars sullen als hij aan het instrument een zoo vollen en krachtigen toon weten te ontlokken, zonder rauw te worden en tevens soo pianissimo kunnen spelen; wij wijsen slechts op het nummer *Warum?* Zoo liefelijk en zacht klonken de tonen alsof men den zoeleu zuldewind door de bladeren hooren fluissteren. Ook de overige door hem voorgedragen stukjes *Proludium* van Corelli, *Gavotte* en *Mazurka* eigen compositie en aria uit de piano-sonate van Schumann, werden met groot meesterschap vertolkt en deden onzeu herpanden landgenoot in de hoofdstad nieuwe lauwersa verwerpen.

Recensie Handelsblad

minst te weten wat ik zeggen zal - dikwijls terwijl ikzelf neerslachtig ben. Maar ik laat dan diep uitklaagen.." en hij vervolgt te beschrijven hoe hij zelf melancholici helpt. (40) In maart 1889 schrijft hij aan E.: "Wij moeten het leven niet wegwerpen omdat de dood toch volgt. Wij moeten liefde niet dooven, omdat ze toch eindigen zal in scheiden. Wij moeten het heden niet laten dooden door het toekomstende. (..) Zoo moe, zoo rampzalig kan een menschenziel niet zijn of hij kan de wil behouden om wel te doen en blij te zijn. De eenzaamste, verlatenste menschen hebben vrede en geluk gevonden in goed zijn en hooge meditatieën. [Deze gedachten zou Van Eeden later in *Van de koele meren des doods* vorm geven in de figuur van Hedwig - RvdW] (..) Hij is sterk en gevaarlijk, die melancholie, dat weet ik." En: "O Droefheid, droefheid, dat bange beest, ik heb het willen aanpakken, zoo'n beetje ferm, toen heeft het mij geducht gebeten. Nu is het nog wel banger geworden, en houdt het zich met klauwen als haken vast. Wees voorzichtig! Met het gelooven en aannemen van droeve dingen.." (41) Hier zien we hoe Van Eeden bezig is geweest met de dood en de melancholie, en hoe hij in zijn filosofie aansluit bij de christelijke traditie, door de zelfmoord te verwerpen op grond van de plicht die een mens heeft om zijn mogelijkheden ten volle en ten einde uit te putten.

Gorter en Van Eeden. Waarom zij? Ten eerste hadden zij beiden een in de kiem aanwezige sociale belangstelling, en ten tweede hadden zij beiden banden met de psychiatrie: Van Eeden was er zelf buitengewoon in geïnteresseerd (hij las bv. veel over Charcots hypnosetherapie) en hij praktiseerde zelf. Gorters oudere broer Douwe was psychiater in Meerenberg te Santpoort en deze Douwe was verloofd met een meisje Jonker, dat ook in de Lomankring toefde. Het is waarschijnlijk dat ook Douwe Anna kende.

Maar nu: waarom geen anderen? En waarom deden Gorter en Van Eeden zo geheimzinnig? In hun gevecht om plaats te bepalen en in hun passie om 'te leven' waren de tachtigers bijna allemaal gestuit op de spanning tussen ideaal en werkelijkheid: ook zij konden zich niet onttrekken aan het aardse, ook zij kwamen in een stadium waarin ze zichzelf bekennen moesten 'Ik had er zo graag iets van willen maken!' Anna's zelfmoord was hun uit het hart gegrepen, maar datgene wat ze zo goed 'literair' konden verwoorden, was in persoonlijke gevallen onbespreekbaar. En hiermee zijn we terug bij Taines milieu en moment: een tragische erfenis van het burgerdom, dit onvermogen om echt persoonlijk te zijn. Een andere tragische erfenis is die bovengenoemde christelijke norm, waar '80 dacht mee afgerekend te hebben, maar die in haar omgaan met bv. zelfmoord zeker meespeelde.

Een jaar later, in april 1890, pleegde een andere marginale tachtiger zelfmoord, de fotograaf Jessurun de Mesquita. Een der weinigen die daar, frank en vrij en tamelijk nuchter, op reageert is Jac. van Looy. Van Looy was het zwarte schaap van '80: niet uit een keurig milieu, maar opgegroeid in een weeshuis in Haarlem. Aan hem kleefde niet het burgerlijk normenpakket getuige zijn woorden aan Karel Thijm: "We hebben van de week een geval van zelfmoord gehad, Mesquita. Je zult hem gekend hebben, denk ik, een vriend van Isaïc Israëls,

niet de mijne precies, ik noemde hem wel 'de luis van de nieuwe gids': 't spijt me. Een jongen met grote flair voor mooi en die zich, zo men weet, vergiftigt heeft met cyankali omdat hij *geen artiest* was. (...) Ach wat een misère dat eeuwige begeren van de mooie menschen. (...) (42)

Een derde aanwijzing voor de wezenlijke burgerlijkheid van '80 voel ik in de affaire Sara de Swart (Een van de vrouwen die model stonden voor Esther Luzac in de roman *Vincent Haman* van Willem Paap). Sara werd, nadat zij de schilder Karsen afgewezen had en nadat Karsen door Kloos op het idee van een eventuele lesbische geaardheid van Sara was gebracht (Een aardig geval van projectie van de kant van Kloos, dunkt me: hiermee illustreert hij zijn eigen houding ten aanzien van Verwey puntgaaf terwijl hij juist beoogt om met deze roddel de aandacht van zichzelf af te leiden!), en nadat Karsen vervolgens links en rechts briefjes hieromtrent had verstuurd, ter verantwoording geroepen voor een tribunaal waarin o.a. Martha van Vloten en Jan Veth zitting hadden. Ze werd, overigens bij verstek, vrijgesproken en verzorgde Kloos jaren later liefderijk, wat wel overdreven vruchtgebruik van de christelijke erfenis mag heten.

Zelfs zij, die jaren later reageren op Anna's dood, weten er - en ook dat is een teken - weinig raad mee.

De schilder Tholen, die Anna goed kende - hij woonde lange tijd op Ewijkshoeve - schrijft Willem in september 1889 vanaf het buiten: Zoëven liep ik buiten een poosje te rooken langs de vijver, om deze tijd is het tegenwoordig al zo donker en het deed me denken aan de veele malen die wij samen dat zelfde pad liepen, onder andere aan de avond waarop het zoo dauwde, waarvan jij de volgende morgen nog iets schilderde. Het was nu anders, het landschap krachtiger en geen dauw, maar blinkend na de regen en het licht flauwtjes in de pianokamer en die groote, mooie ster boven het huis. En de vijver doet denken aan het schaatsenrijden en zo weinig aan Anne, dat komt zeker omdat ik daar niet bij ben geweest. En als jij je dan tusschen de oranje boomen door langs het huis gaat, dan zijn er bij de oprijlaan zulke angstige donkere gaten. Ik dacht nu moest er toch eens een geest van Anne rond gaan wat zou dat akelig zijn, maar niet, en ik keerde ook gauw om, want ik houd niet van narigheid en ook niet van nare gedachten. Dat heeft dan ook gemaakt dat ik je zoo ontloopen ben. (...) Verleden week spraken wij Veth aan het station. Hij kon zijn leed niet zwijgen en vertelde dat hij je bij Van Eeden had ontmoet en gevraagd om bij hem te komen en dat je maar geen antwoord gaf." (43) Uit deze woorden spreekt de grote angst van verschillende mensen om bepaalde dingen met elkaar te bepraten.

To Loman schrijft in haar ongepubliceerde dagboek in 1923: "Vanmiddag was Wim [Hofker - RvdW] hier met opgewonde verhalen over zijn nieuwe huis, 17e eeuws leven, veel vrienden ontvangt hij, de meisjes bakken spek terwijl hij teekent, alles is rijk en veel. (...) Witsen, Anna Witsen en Gorter's vers brachten ons op zijn krankzinnigen vriend X (...)" Hieruit meen ik te kunnen opmaken dat To Loman Anna als krankzinnig beschouwde, of, in ieder geval, als iets in die richting. To kende Gorter erg goed en mocht hem graag:

"Nog zie ik hem op een eersten Meidag in Zwolle tusschen de lente-boomen bij het water staan en met brandende oogen en een zwaai van zijn arm zeggen: Zie je, ik zou er wat van willen maken!" (44) Zo zullen zij over Anna gesproken hebben als over iemand die dat ook wilde, maar het niet kon, en toen niet meer wilde; de daad die daaruit voort kwam werd nog lang als die van een krankzinnige gezien.

Aegidius W. Timmerman vertelt in 1938: "Toen hij [Alphons Diepenbrock - RvdW] eens dat schoone vers voorlas, geschreven naar aanleiding van de dood eener zangeres, de zuster van een onzer vrienden, en met innige verteedring zijn stem deze regel uitsprak: "de stem die was altijd in 't leven geweest, haar eenig lam,.. een blattend beest," en niet verder lezen kon, maar zwiiggend voor het raam naar buiten bleef staren, toen wist ik dat hij aan zijn eigen toekomst dacht." (45) Uit de reactie van Diepenbrock kunnen we opmaken dat Van Eeden niet de enige was die het op zijn eigen situatie betrok. Niet alleen het vers maar ook de aanleiding zal op vrijwel alle bentgenoten een dergelijk effect hebben gehad.

Een andere reactie in versvorm vinden we bij Jacqueline van der Waals (5), die na de dood van vader Witsen in 1901, jaarlijks Ewijckshoeve als zomerverblijf huurde. Ook zij woonde in het Van Baerlekwartier, zij tenniste met Gorter en de zusjes Loman en zal het verhaal van Anna's dood al veel eerder gehoord hebben. In *Nieuwe Verzen* (46) memoreert zij het buiten en wat zich daar afspeelde in verschillende verzen.

MELANCHOLIA

(..)

Toen ik naar den vijver ging

Door het korte gras,

Naar den boom die overhing

In den vijverplas,

(..)

Weet gij wie op d'elzentronk

Mij te wachten zat?

Vleermuisachtige vrouw,

Die mij 't eeuwig jong,

't Eeuwig oude lied van rouw

Vaak te voren zong,

(..)

DE BEUKEN

Ik keek naar het huis, naar het oude huis

Dat stil in het licht lag te droomen,

Ik hoorde het fluijstrend bladergeruisch

Der oude beukenboomen,

Die beevend wakker staan geschrikt

En nieuwen jammer vreezen...

Ik heb de boomen toegeknikt,

Ze met een glimlach toegeknikt,

Opdat ze niet bang zouden weezen.

't Is wonderlijk om te lezen hoe zelfmoord met fabeltjes omgeven werd: bv. de geest van de zelfmoordenaar waart altijd rond daar hij geen rust kan vinden: Tholen durft het huis bijna niet meer uit! Nog steeds schijnen er in de contreien van Ewijckshoeve verhalen de ronde te doen over geesten die in witte gewaden tegen middernacht en bij volle maan uit de vijver omhoog komen. Toorop verbeeldde dat min of meer in zijn De Tuin der Weeën. Veth beschreef deze tekening: "Een huiverende jonge vrouw, met losse lichte haren, en de kleine handen wringend (Gorter: 'en de handen wrongen' (38)-RvdW) in haar in leliën uitgezoomd wit sleepgewaad, en met den vollen boezem smartelijk open, treedt als in een droom (...) door een wonder-tuin, vol krimpende gestalten en vage stemmen van angst: overal krimpende wortelvertakkingen en ranken vol doornen, (...) en trossen van doodshoofden. (...) Voor haar is de fatale, geëxtazieerde treurwilg met bleeke pluimen (...) En op zijde van zich oprijzend in een sprookjes-vijver, een bronzen monsterfontein. (...)'" (47)

B. Spaanstra-Polak suggereerde een verband tussen de zelfmoord van Anna en deze tekening uit 1890. (48) Toorop zal Anna gekend hebben; hij bezocht gelijk met Willem Witsen de Rijksacademie. (49) De beschrijving van Veth - die Anna goed kende en die deze tekening met grote betrokkenheid beschrijft - roept het decor van Ewijckshoeve voor de geest, maar even aannemelijk lijkt me - gezien het feit dat Toorop een erop lijkende tekening aan Verwey opdraagt - dat Toorop hier een vroeger sonnet van Verwey als muze heeft gehad: 'Anankè': "Toen zag ik aan een meer, het meer des doods,/Een vrouw met vaal gelaat en geluw haar;/ Zij schepte water op, maar liet altoos/De droppelen vallen, alle na elkaar./" (50)

Ewijckshoeve met beuk, gezien vanaf de vijverkant

Het beeld van een zelfmoord plegende vrouw wordt in de kunst een favoriet onderwerp. Ook Pissarro tekent in 1890 'Suicide d'une femme abandonnée'. De sociaal-psychologische kanten van het leven dringen in de kunst door: ook bij Pissarro is het een vrouw die zich verdrinkt. Het is opvallend dat de verdrinking een typisch vrouwelijk zelfmoord-middel is. Freud zag bij zelfmoord eenzelfde symboliek als in dromen, d.w.z. de uitbeelding van een innerlijk conflict. Zelfmoord door verdrinking zou symbolisch het bevallen van een kind betekenen. (51) Wanneer we ons het vers van Gorter in herinnering brengen, levert dat een raakvlak op: "en de kinderen die ze had willen baren/kwamen rondom/tegen de boomen staan, ze waren/klein en stom,/" . Ook de titel van Toorops tekening suggereert naast verdriet ook barensweeën.

— De Ooster-stoomtrammaatschappij vervoerde in 1888 42411 reizigers en 10,975,513 kilogram goederen. De opbrengst van het personenvervoer was f 111659,775 en van de goederen f 18044,82, zijnde per dagkilometer f 5.80 of met inbegrip der buitengewone ontvangsten f 6.45.

— In den loop der middag van den 5 Maart heeft zich in deze gemeente een treurig ongeval voorgedaan.

De dochter van den heer J. J. W. thans te Amsterdam, zomers alhier op de buitenplaats Ewijks-hoeve, heeft zich, daar zij leidende was aan zwaar-moedigheid door verdrinken in een bijt van het leven beroofd, de ongelukkige telde 34 jaren.

— Toen W. D. knecht van den molenaar S gistermorgen met paard en wagen van het Station terug keerde, liep een der wielen van de as af, waarvoor het paard schrikte en op bolslog. Spoedig viel de voerman van den wagen, maar lukwam gelukkig geen letsel. Het paard werd spoedig op de buitenplaats het „Molensbesl" gegrepen.

Overlijdensbericht in *De Weekbode voor Zeist, Driebergen en omstreken*, 9 maart 1889.

IV

We gaan terug naar Anna. Waardoor was zij een ongelukkige vrouw? Waarom pleegde zij zelfmoord? Was zij 'abnormaal'? Of waren de omstandigheden abnormaal? Dit is de formulering van een schijntegengstelling: alles bij elkaar was het teveel.

Anna was vermoedelijk melancholisch van aanleg. Ze verloor op 18-jarige leeftijd haar moeder, op 24-jarige leeftijd haar broer Karel met wie zij maar een jaar scheelde en zij kreeg op 29-jarige leeftijd de teleurstelling te verwerken plotseling een 'dilettante' genoemd te worden in het zingen. Vervolgens werkte haar vader, met wie zij toen al buiten Amsterdam woonde, een verdere opleiding tegen. Na het huwelijk van Cobi in 1885 werd de eenzaamheid groter, evenals haar melancholie. Daardoorheen speelt altijd het verdriet van haar liefde voor een getrouwd man.

De plotselinge opleving in september 1888, de reis naar Parijs en de uitnodiging voor twee concerten met Röntgen hebben waarschijnlijk voor een even plotseling opkomend, maar langzaam doorwerkend 'post festem grensbefesf' gezorgd. Ineens was ze zich weer van de eenmaligheid van zulke concerten bewust, en realiseerde ze zich hevig dat ze de sfeer in haar omgeving zodanig beïnvloed had, dat

Willem ver van Ewijckshoeve wilde zijn. De schuldgevoelens en het daarbij vanzelf sterker wordende gevoel van eenzaamheid benadrukken wat de standsnormen haar al jaren voorhielden: wanneer een meisje eenmaal 28 is en nog steeds ongehuwd, dan betekent dat 'overblijven'. En 'over blijven' houdt in dat alle idealen van een 'normaal' meisje - een gezin, huiselijkheid, kinderen - verkeken zijn. Daarnaast heeft het verregaande consequenties voor haar sexuele leven: absolute onthouding. Zelfbevrediging was binnen de christelijke traditie een zonde; zo werd het schuldbesef nog eens vergroot. Anna zou vrijwel alles missen wat er te missen viel. Zij was in 1889 34 jaar. Wellicht houdt deze leeftijd een - sociaal bepaald - psychisch climacterium in, in die tijd en in dat milieu. In het licht van Freuds opvattingen over de verdrinking als vorm van zelfmoord met de symbolische betekenis van het baren van een kind én zowel Gorters als Toorops toespeling daarop lijkt dit aannemelijk.

Anna was een kind van haar tijd: dobberend tussen wal en schip, tussen het sterk genormeerde romantische bourgeoisidee van bijna overleefde zekerheden, en het nieuwe gevoel van de tachtiger jaren: de Palingoproer, en Aletta Jacobs met haar aanzet tot een andere sexuele moraal. Tekenend voor de schizofrenie van die tijd en Anna's deeluitmaken van die tijd is de plaats van haar overlijdensbericht in de *Weekbode voor Zeist*: het staat tussen een verslag van de Ooster-stoomtrammaatschappij en het bericht over een van zijn wagen gevallen molenaarsknecht, wiens paard op hol was geslagen, in. (2)

Ook de reacties van Anna's omgeving moeten gezien worden binnen deze tegenstellingen tussen oud en nieuw, en daarbij de moeite en pijn om los te komen van datgene waarmee men vergroeid was.

Anna Agnes Witsen, geen 'zenuwlijder', maar een (nerveuze) 'mënsch'!

Rein J. van der Wiel

Noten

- 1 Briefkaart van Anna Witsen aan Willem Witsen. dd. 7 november 1888. Witsen-archief. K.B. Den Haag.
- 2 In: *De Weekbode voor Zeist, Driebergen en omstreken*. 26e jrg. nr. 10, zaterdag 9 maart 1889.
- 3 Ton Anbeek, 'Literatuur van en over zenuwlijders.' In: *De Revisor*. 5e jrg. nr. 3, juni 1978. pp. 63-65.
- 4 In: Herman Gorter, *Verzen*. Verzorgd door E. Endt. Amsterdam 1977. pp. 20-22.
- 5 Enno Endt, 'Van droom naar werkelijkheid. Een passage.' In: *Weerwerk*. Opstellen aangeboden aan prof.dr. Garnt Stuiveling t.g.v. zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Assen 1973. pp. 213-226.
- 6 Volgens een schriftelijke mededeling van de heer Erik Witsen, zoon van Willem Witsen en Betsy van Vloten. De heer E. Witsen woonde enkele jaren bij mevr. Cobi Arnzenius-Witsen in huis.
- 7 Marie Boddaert, eigenlijk Marie Gelderman-Boddaert, was de zuster

- van de eerste vrouw van Bram Arnzenius. Toen deze vrouw bij de geboorte van een drieling overleed, bleef Arnzenius met vier kinderen achter. Cobi Witsen werd in 1885 zijn tweede vrouw.
- 8 In: *Jaarverslag van de maatschappij tot bevordering van Toonkunst*, afd. Amsterdam. 1883. U.B. Amsterdam.
- 9 Idem 1884.
- 10 Brieven van J. Röntgen, F. Coenen e.a. in de Muziekbibliotheek van het Gemeentemuseum te Den Haag.
- 11 Brief van prof. A.D. Loman aan J.J.H. Verhulst. Ongedateerd. Gemeentemuseum, Den Haag.
- 12 In: *Herman Gorter Documentatie. Over de jaren 1864 tot en met 1897*. Samengesteld door Enno Endt. Amsterdam 1964, is achterin een foto opgenomen van tennisspelers wier namen niet genoemd zijn. Deze foto is rond 1900 genomen op de tennisbaan op het Museumplein. Mr. A.D. van Regteren Altena te Bergen vertelde mij dat onder de spelers zijn: Lucas van Regteren Altena, de joffer M. van Regteren Altena, Herman Gorter, Charlotte en Ida Loman en ook Jacqueline van der Waals, die (In: *Nieuwe Verzen*. Nijkerk 1922²-1909. pp. 33-35) de dood van Anna memoreert, wanneer zij - zoals ze jarenlang met de familie placht te doen - 's zomers Ewijckshoeve huurde (na de dood van vader Witsen in 1901).
- 13 *Alphons Diepenbrock. Brieven en documenten*. Bijgebracht en toegelicht door H.E. Reeser. 's Gravenhage 1962. pag. 51.
- 14 *Lijst van Eigendomsbewijzen betreffende het Buitengoed "Ewijckshoeve" onder Zeist*. Eigendom van P. Blom te Amsterdam.
- 15 Gegevens, berustende op het Gemeente-archief te Amsterdam.
- 16 In: *Jaarverslag van de maatschappij tot bevordering van Toonkunst*. afd. Amsterdam. 1884-1890. U.B. Amsterdam.
- 17 Zie noot 6.
- 18 Brief van M. Gelderman-Boddaert aan F. Smit Kleine. dd. 13 november 1887. Letterkundig Museum te Den Haag.
- 19 Cornelia Huygens, *Barthold Meryan*. Amsterdam 1897.
- 20 Brief van F. Coenen aan mevr. Witsen-Schorr. dd. april 1923 n.a.v. de dood van Willem Witsen: "Het is wel lang, lang geleden dat ik Willem het eerst op Ewijckshoeve zag, toen nog zeer in de hoede van zuster Anna en haar vriendin [vermoedelijk Coba Muller - RvdW]-Hoe triestig, vreemd dat dit alles nu voorbij is." Witsenarchief te Den Haag.
- 21 Brieven van Willem Witsen aan Jan Veth. 19 april 1884 e.a. Veth-archief berustende bij Mr. D.A. Delprat te Amsterdam.
- 22 A.W. Timmerman, *Tim's herinneringen*. Amsterdam 1960²-1938. pag. 168.
- 23 F. Erens, *Vervolgen jaren*. Verzorgd door H.G.M. Prick. Zwolle 1958²-1938. pag. 166.
- 24 Brief van Witsen aan Veth. dd. 8 oktober 1884. Veth-archief te Amsterdam.
- 25 Brief van Witsen aan Albert Verwey. dd. 19 april 1884. Verwey-archief. U.B. Amsterdam.
- 26 Brief van Witsen aan Verwey. dd. 7 december 1887. idem.
- 27 Brief van Bram Arnzenius aan Witsen. dd. september 1886. Witsen-archief. K.B. Den Haag.

- 28 Brief van Coba Muller aan Witsen. dd. september 1886 idem.
- 29 Brief van Bram Arnzenius aan Witsen. dd. augustus 1888. idem.
- 30 Idem. Ongedateerd idem.
- 31 Briefkaart van Bram Arnzenius aan Witsen. dd. augustus 1888. idem.
- 32 Brief van Anna Witsen aan J.J. Witsen. dd. 12 oktober 1888. idem.
- 33 Zie noot 1.
- 34 In: *Het Handelsblad*. woensdag 28 november 1888. Gemeente-archief te Amsterdam.
- 35 Brief van W.B. Tholen aan Witsen. dd. november 1888. Witsen-archief.
- 36 Brief van Cobi Arnzenius-Witsen aan Witsen. dd. 28 november 1888. idem.
- 37 *Brieven van F. van Eeden. Fragmenten eener briefwisseling uit de jaren 1889-1899*. Amsterdam 1907. dd. maart 1889.
- 38 Zie noot 4.
- 39 Brief van Van Eeden aan Willem Kloos. dd. 5 mei 1889. *Herman Gorter Documentatie*. pag. 184.
- 40 *Dagboek van F. van Eeden*. deel I 1878-1900. Culemborg 1971. pag. 145.
- 41 Zie noot 37.
- 42 Brief van Jacobus van Looy aan Lodewijk van Deyssel. dd. 8 april 1890. In: *Roeping*. 31e jrg. nr. 4, augustus 1955.
- 43 Brief van Tholen aan Witsen. dd. september 1889. Witsenarchief.
- 44 To Loman, *Dagboek*. Ongepubliceerd. In het bezit van Mr. A.D. van Regteren Altena te Bergen. pag. 64, 1923; pag. 83, 1927.
- 45 A.W. Timmerman, *Tim's herinneringen*. Amsterdam 1960²-1938. pag. 217.
- 46 Jacqueline van der Waals, *Nieuwe Verzen*. Nijkerk 1922²-1909. pp. 32-35.
- 47 Jan Veth, 'De oude tuin der weeën.' In: *Catalogus Tentoonstelling van Artibus Sacrum*, Logegebouw in Arnhem. 1894.
- 48 Bettina Spaanstra-Polak, 'Jan Toorop's Tuin der Weeën.' In: *Bulletin van het Rijksmuseum*. nr. 3 1977. pp. 113-118.
- 49 Toorop bezocht de Rijksacademie in Amsterdam van 1880 tot 1882, gelijk met Witsen, die toen nog op het Westeinde woonde. Uit een aantekening achterop Toorops tekening 'Vrouw met papegaai' (52) blijkt dat Toorop die later in Brussel woont, de zomer van 1889 in Katwijk aan Zee doorbrengt. Dit maakt het heel waarschijnlijk dat hij over Anna's dood hoorde spreken.
- 50 Albert Verwey, 'Anankè.' 6 mei 1886. In: *Verzamelde gedichten*. Amsterdam 1901²-z.j. pag. 36.
- 51 N. Speijer, *Bijdrage tot de kennis van de energetisch-psychologische grondslagen van de zelfmoord*. Diss. Rotterdam 1935. pag. 54.
- 52 C. Blotkamp e.a. *Kunstenaars der Idee. Symbolistische tendenzen in Nederland, ca. 1880-1930*. Den Haag 1978. pag. 82.
- 53 Tenslotte wil ik mijn grote dankbaarheid uitspreken voor de hulp die ik kreeg: de heer Erik Witsen in Den Haag en mr. A.D. van Regteren Altena in Bergen voor hun geduldig antwoorden en hun op den duur vriendschappelijke belangstelling; en Marita Mathijssen voor haar niet aflatend stimuleren en helpen.